

І.Й.Малий, д-р екон. наук

Київський національний економічний університет

ДЕРЖАВА І РИНОК: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РЕФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ТА КИТАЮ

Проаналізовано такі особливості китайської моделі ринкових перетворень: еволюційність, поступовість, створення вільних економічних зон, політична і законодавча стабільність.

Центральною дилемою економічного розвитку всіх без винятку країн виступає визначення оптимального поєднання ринку і держави, які забезпечують реалізацію двох базисних інститутів функціонування економіки: ефективності та справедливості. Результатом понад 200-річного розвитку капіталістичної економіки країн західної Європи й Америки є формування і ствердження моделі змішаної економіки, в якій постійно стоїть проблема пошуку адекватного поєднання ринкового механізму і державного управління з метою підтримання стабільності та пропорційності економіки, компенсації соціальної нерівності в тісній функціональній залежності від ефективності. Визначення конкретних і оптимальних інструментів цього поєднання для кожної країни в кожний її історичний період розвитку і складає "...ту саму Аристотелеву золоту середину гідного суспільства"¹.

Способи і форми взаємовідносин між державою і ринком завжди були в центрі уваги законодавців, урядовців і політиків. Для науковців проблема поєднання цих начал організації суспільства є головною вимогою за розроблення теоретичних моделей регулювання, а точніше, управління економікою. Питання органічної взаємодії держави і ринку залежно від рівня та характеру розвитку цих двох складових суспільства з урахуванням інституційної специфіки країни було розглянуто у праці "Держава і ринок: філософія взаємодії"². Кожна країна виробила свою модель ринкового реформування, виходячи з власного геополітичного й економічного стану, і на сьогодні сформувалися такі концепції: шокової терапії (Польща), самодостатності (Чехія), еволюційності (Угорщина), градуалізму (Китай). Що стосується України, то вченими-економістами ще не сформульовано концептуальну модель трансформаційних процесів, незважаючи на те, що в Конституції України визнано необхідність побудови соціально орієнтованої ринкової економіки. Водночас практика свідчить про ствердження в Україні "власної" моделі економіки, теоретичне узагальнення якої не знайшло відбиття в суспільних науках. Беззаперечними дефор-

¹ Самуельсон П.А., Нордхаус В.Д. Экономика. – М., 1997. – С. 36.

² Див.: Малий І.Й., Дибя М.І., Галабурда М.К. Держава і ринок: філософія взаємодії. – К., 2005.

маціями, що спотворюють економіку України, є такі: формування фінансової олігархії, масштабність тіньової економіки і корупції, безробіття, зубожіння населення та його катастрофічне скорочення, руйнація аграрного сектора.

Учені-економісти активізували пошук теоретично виваженої, економічно ефективної та соціально невразливої моделі ринкових перетворень, стосовно якої можна було б здійснити порівняльний аналіз господарської практики реформування. В цьому контексті досить значущим є досвід Китаю, який перш ніж запровадити економічні перетворення, ще 1972 року відкрив теоретичну дискусію щодо вибору шляхів їх здійснення³. Попри погляди зарубіжних учених Б.Ноутона і Дж.Фьюсмита, які виокремлювали в китайській економічній думці дві головні школи: прихильників реформи цін і прихильників реформування підприємства, в Китаї під час дискусії сформувалося шість наукових підходів, які по-різному розглядали поєднання ринку і плану, а також структуризацію власності. Перша – школа скоординованих реформ (сетяо гайге пай) на чолі з У.Цзінлянем, заперечуючи проведення часткових перетворень, виступила за здійснення комплексної реформи господарської системи, за створення конкурентної ринкової системи⁴. Друга – школа прихильників реформи власності (соючжі гайге пай), представниками якої є Лі Інін, Лю Вей, Ван Юешен та ін., відстоювала реформування власності, а не ціноутворення, посиляючись на факт нерівномірного розвитку і на положення Я.Корнаї про соціалістичну "економіку дефіциту"⁵. Третя – школа прихильників реформи на макрорівні (хунчуань чайхе юсянь пай), автор Ван Чжо відстоював ідею реформи на макрорівні, а її центральною ланкою вважав зміну функцій уряду. Ця точка зору була піддана критиці за спрощену трактовку співвідношення плану і ринку. Четверта – школа прихильників вільного середовища (цзінцзі чайхе де куаньсун сюепай), представниками якої є Лю Гогун, Дай Юаньчень, а також учені Академії суспільних наук Китаю, стала найавторитетнішою, оскільки відстоювала цільову модель реформи, модель поступового переходу до нової економічної системи⁶. Підґрунтям цільової моделі стала ідея поступового формування "вільного середовища", що має передбачати незначне перевищення сукупної суспільної пропозиції над сукупним суспільним попитом. П'ята школа (Ян Пейсін та ін.) – реформи прав господарювання (цзінь інцюань чжудао чайхе пай) – сформована у другій половині 1980 років, коли реформування на підприємствах набуло особливої гостроти. Головна ідея цієї школи полягала в переданні права господарювання підприємствам, а право власності залишалося державі. Її підґрунтям стала практика відрядної відповідальності на великих і середніх підприємствах на підставі розподілу прав.

³ Відзначимо, що в Україні політика ринкового реформування економіки обходиться без наукових дискусій, лише частково використовуючи конференції, де легалізуються урядові програми економічного розвитку країни і виконання яких ніколи не аналізується.

⁴ Цзінлянь У. Загальний проект реформи економічної системи в Китаї. – Пекін, 1988 (китайською мовою).

⁵ Інін Лі. Нерівноважна економіка Китаю. – Пекін, 1990 (китайською мовою).

⁶ Проблемы планового управления в Китае: В. 2-х т. – М., 1989. – Т. 1. – Реформа хозяйственной системы в КНР. – М., 1989.

Шоста школа (Фань Ган, Лінь Іфу, Шен Хун) відстоювала ідею здійснення інституційних змін (тічжі бяньге пай). Вона сформувалася в 1990 роки під впливом теорій неоінституціоналізму Р.Коуза і Д.Норта, що отримали поширення у країнах Заходу. Автори цієї школи запропонували, проповідуючи неоінституціоналізм і теорію суспільного вибору, перейти до зміни інститутів поетапно, *використовуючи як стихійний, так і силовий методи*. Такий підхід дозволив би системно зрозуміти закономірності та специфіку китайського економічного середовища, що також значним чином відповідає ідеям Конфуція і Мен-Цзі. Ця школа визначила не лише стратегію економічних перетворень, а й напрями формування нового економічного мислення в Китаї⁷.

Досвід Китаю з організації ринкових перетворень засвідчує правильність такого підходу. Враховуються не тільки економічні закономірності, а й національні, історичні, антропологічні та культурні особливості. Держава визначила загальні риси трансформації, до яких належать: здійснення глибоких інституційних реформ, пов'язаних, у першу чергу, із зміною форми власності; запровадження свободи підприємницької діяльності та ринкових принципів ціноутворення; відкритість економіки до зовнішніх відносин; радикальна зміна державної економічної політики; перехід до нових джерел і чинників господарської еволюції.

На відміну від пострадянських держав, у Китаї з самого початку чітко і послідовно, уже в теоретичному аспекті, провели розмежування між політичним і господарським управлінням країною й економікою. *Так, серцевину китайських реформ складає концепція модернізації Китаю, що охоплює три рівні. Перший – політичний, що виражає погляди керівництва держави на проблему; другий – науково-теоретичний, що виражає ступінь розроблення проблеми вченими; третій – реальна господарська практика, виходячи з якої уточнюються мета, терміни, темпи, інструменти і пріоритети модернізації.* До специфіки необхідно віднести порівняльний аналіз реформування економіки в Китаї та інших країнах і виокремлення китайськими вченими таких особливостей: еволюційність і поступовість усіх економічних перетворень; збереження сильної політичної влади, що дозволяє попереджувати непередбачені процеси розвитку тіньової економіки, соціальних втрат і соціального розшарування; збереження попередніх життєвих цінностей лише за умови зміни поведінки суб'єктів господарювання.

На перший план було висунуто проблему політичної єдності держави і стабільності політичної системи, а також визначальну роль соціальних орієнтирів розвитку економіки під час здійснення ринкових реформ. Враховані історичні особливості економічного розвитку Китаю, що характеризуються багатокладністю економіки, співіснуванням планових і ринкових методів управління, відсталістю, мінливістю, регіональною нерівномірністю, які не вписувалися в концепцію початкового етапу соціалізму. Перед китайськими вченими-економістами постало питання щодо способів поєднання планового і рин-

⁷ Іфу Лінь, Фан Цай, Жоу Лі. Китайське чудо: стратегія розвитку й економічна реформа. – Шанхай, 1994 (китайською мовою).

кового регулювання економіки, і ними було запропоновано *три моделі: модель фрагментарного (банькуай) поєднання планового і ринкового механізму, модель взаємопроникаючого (шеньтоу) поєднання і модель органічного (юцзи) поєднання плану і ринку.*

Такі відомі китайські вчені, як Дун Фужен, Хуа Шен, У.Цзиньлянь, Чжан Сюецзюнь Лі Інін, Ло Сяопін, відкинули першу модель, порівнявши її з залізницею, де на окремих ділянках використовуються почергово вузька і широка колії. Друга модель також не була прийнята економістами і політиками, оскільки передбачала реформування цін із подальшим реформуванням власності, що мало місце в Радянському Союзі і завершилося реформуванням власності вже в пострадянських країнах. Більшість учених прийняли третю модель як цільову модель господарської реформи в Китаї. Вона була сформульована 1986 року під час обговорення проблем макроекономічного регулювання. А 1987-го ця модель була офіційно затверджена на XIII з'їзді КПК. Суть її в тому, *що підприємства організовують свою господарську діяльність, орієнтуючись на сигнали ринку, а ринкові відносини контролюються державою й управляються нею за допомогою всіх державних інструментів.* При цьому основою державного управління є тенденції ринкового попиту, а мікроекономічна діяльність спрямовується макроекономічним планом, що знайшло концентрований вираз у формулі *"держава регулює ринок, а ринок орієнтує підприємство".*

Лібералізація умов господарювання передбачає чотири "розмежування": 1) "чжен" від "ці" – *адміністративного управління від господарської діяльності підприємств;* 2) "чжен" від "цзи" – *адміністративного управління від інвестиційної діяльності, відокремлення інвестиційних потоків;* 3) "шуй" від "лі" – *відокремлене нарахування податків і дивідендів на вкладений капітал, що виступає як частина прибутку;* 4) "то" від "дай" – *розмежування бюджетної і кредитної сфер.* Не зупиняючись на деталізації цих положень, зазначимо можливість – за певних умов – їх використання у формуванні економічної політики в Україні.

Теоретично обґрунтувавши мету, способи і модель ринкової трансформації, уряд Китаю поставив завдання швидкого подолання відставання країни від розвинених країн і країн-сусідів завдяки досягненню високої динаміки економічного зростання як результату успішності ринкового реформування. Створення вільних економічних зон (ВЕЗ) стало першою і вирішальною організаційно-економічною ланкою реалізації *політики відкритості.* Такі ВЕЗ, як Шеньчжень, Чжухай, Шаньтоу у провінції Гуандун і Сямень у провінції Фуцзянь першими в Китаї виконали роль територіальних анклавів апробації реформи системи цін і заробітної плати, створення біржі цінних паперів, реформи соціального страхування і пенсійного забезпечення. Створення ВЕЗ вплинуло на активізацію залучення іноземних інвестицій у китайську економіку, особливо інвестицій співвітчизників із Гонконгу і Макао, на збільшення валютних надходжень, запровадження передової технології та методів управління, опанування новою інформацією про світовий ринок.

Концепція еволюційності реформування економіки, поступовості та послідовності, практична реалізація якої виявилась у швидких темпах економічного зростання Китаю, активно аналізувалася зарубіжними економістами. Б.Ноутон із Каліфорнійського університету розглядає успіх китайської економіки як результат особливого підходу Китаю до економічних реформ, визнаючи при цьому факт низького рівня розвитку продуктивних сил, особливості демографічної ситуації, зосередження досить сильної влади в руках місцевого правління.

У Китаї з самого початку відкинули тезу "могутності ринку" і поступово сформували концепцію побудови "соціалістичної ринкової економіки", що була проголошена "архітектором китайських реформ" Ден Сяопіном. Основними напрямками цієї концепції є *надання широкої самостійності підприємствам, переведення господарських відносин між підприємствами на ринкові ціни, поступове перетворення державних підприємств на приватні через механізм використання частини прибутку як джерела формування приватного капіталу до повного викупу підприємства.*

Оцінюючи сучасний стан китайської економіки й економічної думки, необхідно відзначити три завдання, які ставлять перед собою китайські вчені: "китаїзація", "стандартизація" та "інтернаціоналізація". Розв'язання цих завдань дозволить виробити власну парадигму. "Китаїзація", наприклад, дозволить звернути увагу міжнародної громадськості на китайську економічну науку. Для сприйняття світовою громадськістю китайської економічної науки тут висунули ще одне завдання – "стандартизацію методології", тобто виклад китайської концепції професійною економічною мовою відповідно до загальноприйнятих правил ведення дискусії⁸.

Сучасний етап економічного розвитку Китаю є результатом реалізації моделі ринкових перетворень і характеризується дотриманням соціалістичної доктрини з розв'язання проблеми модернізації економіки з використанням ринкових важелів, що може слугувати прикладом теоретично обґрунтованого державного управління національною економікою за умови збереження національних традицій і соціальних цінностей.

Відзначимо, що теорія перехідної економіки лише зароджується, отже, концепція державного управління ринковими перетвореннями має дискусійний характер і не є абсолютно доведеною. До проблем перехідної економіки необхідно віднести пошук економічних моделей трансформації, співвідносності держави і ринку, соціальної справедливості й економічної ефективності, демократії й економічного порядку тощо. Так, польський економіст Г.Колодко вважає, що в перехідній економіці важлива роль належить державному управлінню, а не самостійним ринковим інститутам⁹. Аргументованою є критика західних економістів недооцінки державою проблем соціальної рівності та справедливого розподілу багатства. Дж.Стігліц як причини невдачі реформ

⁸ Іфу Лін. Китаїзація, стандартизація, інтернаціоналізація // Цзінцзи яньцзю. – 1995. – № 10. – С. 6–16 (китайською мовою).

⁹ Колодко Г. Уроки десяти лет постсоциалистической трансформации // Вопросы экономики. – 1999. – № 9 – С. 31.

називає нерозуміння реформаторами самих засад ринкової економіки і процесу інституційних реформ¹⁰. Стало зрозумілим, що розв'язання проблем перехідної економіки неможливе лише через призму теорій економікс, назріла потреба використання теорії нової політичної економії, тобто інституціональної. В цьому контексті важливого значення набуває еволюційно-інституціональна теорія Д.Норта¹¹ і розроблена на цій основі китайськими вченими концепція градуалізму. Сьогодні зрозуміло, що ринкова трансформація у країнах із перехідною економікою означає не тільки економічні перетворення, а й політичні, тому роль державного управління стає вагомою і значущою.

Сутністю державного управління є визначення цільової мети функціонування економічної системи, конкретних функцій кожного елементу системи щодо реалізації цієї мети та їх взаємодії з іншими системними елементами держави. На превеликий жаль, в економічній науці ще немає значущих досліджень політичного впливу на економіку. На зламі двох тисячоліть, коли загострилася боротьба між країнами за використання обмежених ресурсів, на перший план висувається проблема активізації політичного чинника, тобто держави в ухваленні стратегічно вивірених рішень в інвестиційній, фінансовій та інноваційній політиці. Мірою зростання масштабності та складності ринкових перетворень роль держави в організації та регулюванні економіки постійно зростає.

Державне управління вільними економічними зонами має свою специфіку. БЕЗ виступають "анклавами" випробування ринкових принципів і містком між національною економікою та світовим господарством. Кожна БЕЗ має внутрішню структуру управління. Так, БЕЗ провінції Шеньчжень управляє рада району, що складається з працівників місцевих органів управління. У БЕЗ Хайнань створюється район Янпу із статусом вільного порту. Слід відзначити, *що БЕЗ мають специфіку лише в господарському управлінні, натомість політична структура залишається такою, як у внутрішніх районах. Тобто держава відстоює принцип політичної єдності на всій території Китаю.* Зазначимо, що політичні баталії під час президентських виборів в Україні 2004 року виявили рецидиви регіональної економіко-політичної відокремленості. Державне управління в Україні, як і сама державність, ще перебуває в "підлітковому віці".

Наділення БЕЗ адміністративною автономією з урахуванням місцевих умов і комплексною структурою господарського управління дозволяє ліквідувати міжвідомчі бар'єри у сфері господарського управління. Так, наприклад, БЕЗ має право самостійно затверджувати максимальний обсяг капіталовкладень для підприємств легкої промисловості до 30 млн дол. США, для важкої промисловості – до 50 млн дол. Понад означені суми необхідна згода Державної ради КНР. Держава доводить до БЕЗ лише кілька головних директивних показників: річний фінансовий дохід, обсяг виробництва і постачання важли-

¹⁰ *Стиглиц Дж. Кудя ведуть реформы? (К десятилетию начала переходных процессов) // Вопросы экономики. – 1999. – № 7. – С. 4.*

¹¹ *Див.: Норт Д. Институції, институційна зміна та функціонування економіки. – К., 2000.*

вих видів продукції, що отримуються з центру або поставляються туди, стабільні на кілька років нормативи відрахувань у центральний бюджет (у 1989–1990 роках ВЕЗ Шеньчжень відраховувала центру 20% валютного доходу, а з 1991-го дозволено залишати собі 100%). Органи управління ВЕЗ самостійно розв'язують питання пошуку коштів на світовому і внутрішньому кредитних ринках, питання умов експорту готової продукції, ціноутворення на більшість товарів і послуг, за винятком державних цін на залізничні, морські та авіаційні перевезення, поштово-телеграфні послуги, житло, електроенергію.

До специфіки державного управління в Китаї слід віднести децентралізацію управління і передання багатьох функцій провінціям, що зумовлене регіональною багатоваріантністю і різноманітністю запровадження ринкових відносин, двоякістю використання державою економічних нормативів: високих ринкових і низьких державних цін, кредитних ставок тощо. Специфікою державного управління є і пріоритетність збереження соціальної стабільності, співвіднесення темпів реформ і психологічної готовності населення та адаптивність апарату державного управління до нових умов господарювання.

На сучасному етапі розвитку економіки, коли збіглися процеси глобалізації і ринкових перетворень у країнах із перехідною економікою, а в Україні ще й триває ствердження державності, актуальною і практично значущою стає проблема державного управління економікою загалом і трансформаційними процесами зокрема. Відсутність сталої та досконалої системи державного управління веде до значних утрат в економіці в короткостроковому і довгостроковому періодах.

Особливість України в тому, що тут не було державності, а це значить, що не сформовані неофіційні правила – традиції, звичаї, нормативні правила, тобто правила, які стали законом поведінки за різноманітних обставин для кожного індивіда і які не стверджуються державою. Їх розвитку й установленню не сприяла також національна неоднорідність. Отже, національна психологія поведінки не викристалізувалася у єдине органічне ціле з відповідними рисами і вимогами, що ускладнює формування цілісної ефективної системи державного управління. Досвід розвитку країн пострадянського простору свідчить, що за умов становлення ринкових відносин, коли ще не встигли повністю сформуватися основи цивілізованого ринку, роль державного управління має значно посилюватися.

Державний устрій може бути головним чинником прогресу і стабільності суспільства, як це сталося у США і багатьох країнах світу. Проголошена понад 200 років тому Конституція США поклала край багатолітній війні і відкрила шлях до створення наймогутнішої країни світу з найбільш вільним і ліберальним розвитком різних форм підприємництва. Головна ідея державності США в тому, що держава має підкорятися праву. Держава як суспільна угода людей, що довів Дж. Локк у праці "Два трактати про врядування"¹², зобов'язана визнавати і захищати сфери свобод і права кожного громадянина. На превеликий жаль, Україні ще далеко до реалізації ідеї правової держави. Зауважимо, що у

¹² Див.: Локк Дж. Два трактати про врядування. – К., 2000.

правовій державі свобода власності та підприємництва захищається державою від свавілля не тільки державних адміністративних органів, а й від громадян, які мають відповідний вплив в суспільстві. Нерозвиненість державних інституцій, а також великий вплив корпоративного капіталу на економічну політику держави створили в Україні анархію владних угруповань. Розглядаючи питання економічного і державного порядку, В.Ойкен підкреслював, що в історії середньовіччя анархія спричинила тенденцію до абсолютизму, а сучасна анархія владних структур веде до панування більш страхітливих у порівнянні з абсолютизмом сил, а саме до тиранії.

В сучасних умовах становлення державних структур в Україні і формування приватних монополізованих власників надто ускладнюється процес регулювання монополізації та підтримки конкурентного середовища. Спостерігається тенденція органічного поєднання і взаємозалежності владних структур і новоявлених монопольних власників, що є головною причиною затухання малого підприємництва. Для цього використовуються економічні, політичні і навіть законодавчі засоби. Парламент, Президент і уряд України мають усвідомити історичну необхідність, яка властива всім індустріальним країнам, що без дрібного власника, без свободи підприємницької діяльності, без демократії розвиток економіки країни не має перспективи. Монополізоване підприємництво, розбавлене кримінальними елементами, веде суспільство до деградації, обмежує ініціативу мільйонів людей. Ця мільйонна енергія і творчість залишаються сьогодні осторонь суспільних процесів, а самі носії внаслідок відокремленості втрачають професійні якості, моральні переконання, віру в можливість досягнення прогресу.

Із вищезазначеного можна зробити такі висновки щодо подальшої корекції політики і стратегії економічного розвитку України. Проведення теоретичної "ревізії" правового поля трансформаційних процесів дозволить виявити контури формуючої моделі економіки, визначити її слабину, а ученим-суспільствознавцям зосередити свої дослідження на таких її головних проблемах, як приватизація, системи розподілу національного доходу між капіталом та працею, реформування аграрного сектора, демонополізація економіки, державного управління і розвиток місцевого самоврядування, та інші, які на сьогоднішній день мають дискусійний характер.

Проведення теоретичних дискусій дозволить виявити не тільки палітру поглядів, а й єдність і різноманітність пропозицій учених та політиків щодо підпорядкування поточної економічної політики стратегічним цільовим пріоритетам. Монопольне домінування теорії приватизації в Україні як єдиного шляху перетворення державних підприємств на приватні призвело до реприватизаційних процесів, натомість еволюційний шлях, через механізм привласнення накопиченого прибутку підприємства, в теоретичному плані навіть не розглядався.

Потребує теоретичного розроблення і проблема співвідношення політичного й економічного розвитку, держави і приватного підприємництва, оскільки це має архиважливе значення для України, яка тільки формує свою державність. Поряд з економічним реформуванням на перший план висува-

ється необхідність теоретичного розроблення способів досягнення політичної єдності, самостійності та економічної безпеки, розмежування економічної та політичної влади, демократії. На теоретичному рівні потрібно дійти згоди щодо визначення конкретних організаційно-економічних механізмів державного політичного й економічного управління як двох взаємозалежних органічних складових єдиного організму – суспільства загалом.

Відкритою для дискусій як з теоретичної, так і з практичної точок зору залишається проблема розвитку аграрного сектора. Необхідно переосмислити функціональну роль і стратегічну значущість цього сектора не тільки з позицій забезпечення населення країни сільськогосподарськими продуктами й економічними ресурсами, а і з позицій розвитку села як базової соціальної економічної одиниці, що забезпечує відтворення населення України. Назріла нагальна потреба теоретичного аналізу механізму розподілу національного доходу на ренту, заробітну плату, прибуток, процент, квазіренту і політичну ренту, що сформувався в Україні, щоб можна було виявити об'єктивні та суб'єктивні чинники, як це було здійснено в Західній Європі в період первісного накопичення капіталу не тільки представниками класичної та марксистської політичної економіки, а й, головню, представниками історичної школи й усіх відгалужень інституціональної теорії.